

Coordonatorul ediției
Attila Zsoldos

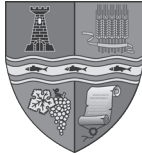
Oradea și Bihorul în evul mediu timpuriu

Studii despre istoria Țării Bihorului 1.

Traducător
Elga Mayer

Asociația Tanoda
și Asociația Culturală Varadinum
Oradea, 2017

Ediția a apărut cu sprijinul
Serviciului Social Comunitar Bihor
al Consiliului Județean Bihor

ISBN 978-973-0-23508-1

Cuprins

<i>Cuvânt înainte</i>	7
Gábor Klaniczay: Geneza cultului lui Ladislau cel Sfânt	9
László Koszta: Întemeierea episcopiei catolice din Bihor	51
Tamás Körmendi: Ladislau cel Sfânt și Croația	101
Katalin Szende: „Civitas opulentissima Varadiensis”	125
Kornél Szovák: Tradiția culturii scrise la Oradea	159
Boglárka Weisz: Rădăcinile din epoca Arpadiană ale procesului vămlor din Oradea din secolul al XV-lea	181
Attila Zsoldos: Istoria timpurie a comitatului Bihor	203
<i>Lista denumirilor în limba română din textele studiilor cu corespondentele lor în limba maghiară</i>	233
<i>Lista denumirilor geografice care apar în limba maghiară în textele studiilor și corespondentele lor actuale în limba română (respectiv slovacă, sârbă sau slovenă)</i>	235
<i>Lista suveranilor Regatului Ungar în perioada evului mediu</i>	237

Tradiția culturii scrise la Oradea¹

Strânsa legătură dintre formarea umanismului renescentist maghiar și orașul Oradea este un fapt binecunoscut.² Conform tezei generale a cercetării umanismului, orientarea umanistă din secolul al XV-lea, al cărei impact a fost deja puternic, a avut la bază curente spirituale umaniste mai mici, precedente, care aveau drept scop înfăptuirea idealurilor educaționale ale antichității.³ Pe cât de mare pare prăpastia spirituală între taberele spirituale ale scolasticilor și umaniștilor din secolele al XV-lea și al XVI-lea⁴ - în epocă denumirile lor se foloseau ca injurii reciproce -, pe atât de strânsă este legătura ce poate fi demonstrată în fundamentarea culturală a celor două orientări. La fel se întâmplă și în Regatul Ungar. Ca să amintesc doar un singur exemplu edificator: modul

1 Autorul este conducătorul Grupului de Cercetare a Istoriei Antice a MTA-ELTE-PPKE (Academia Maghiară de Științe-Universitatea de Științe Eötvös Loránd -Universitatea Creștină Pázmány Péter). Munca de cercetare se face cu sprijinul grantului nr. K 79152 al OTKA (Programe Naționale de Cercetare Științifică).

2 Ilona Kristóf, *Umanisti del capitolato di Várad con esperienza di studio in Italia (1440-1526)*, in „Specimina Nova, pars prima. Sectio Mediaevalis”, 6, 2011, p. 129-141.

3 Această teză a fost dezvoltată de Haskins în prima ediție, apărută în 1927, a cărții sale (Charles Homer Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge Mass.-London, 1955, p. v-viii). Pentru un rezumat instructiv al istoricului conceptului, vezi: Pál Ács, *A reneszánsz fogalma [Conceptul de renaștere]*, in Péter Kőszeghy (ed.), „Magyar művelődéstörténeti lexikon”, vol. X, Budapest, 2010, p. 7-12.

4 Johann Ramminger, *Das neulateinische Wort humanista als Schimpfwort: Einige neue Beispiele*, (prelegere ținută pe 10 august 2006 la conferința neolatină de la Budapesta), Idem, „Nur ein Humanist ...”. *Einige neue Beispiele für humanista im 16. und 17. Jahrhundert*, in Marianne Pade et al. (eds.9, „ALBVM AMICORVM. Festschrift til Karsten Friis-Jensen i anledning af hans 60 års fødselsdag / Studies in Honour of Karsten Friis-Jensen on the Occasion of his Sixtieth Birthday”, Renaissanceforum, 3, (http://www.renaissanceforum.dk/rf_3_2007.htm) (2007).

de folosire a cuvintelor rare, deosebite, în textele în limba latină de la sfârșitul evului mediu prezintă caracteristici identice în textele autorilor din mănăstiri (Gyöngyösi, Temesvári, Laskai, Pécsvárad) și în cele ale umaniștilor (Janus Pannonius, Iacobus Piso, Nagyszombati, Hagymási) în ceea ce privește alegerea și folosirea lor.⁵ În orice epocă, o caracteristică importantă a literaturii, o măsură elementară a conștiinței creatoare o reprezintă continuitatea, cu alte cuvinte acea atitudine a autorilor, prin care ei cunosc și recunosc operele și meritele predecesorilor lor, le apreciază și le citează, pe față sau pe ascuns, folosindu-le printr-o tehnică aluzivă în propriile opere. O altă caracteristică o reprezintă bineînțeles pregătirea teoretică.⁶ Pe baza acestor două criterii alese de mine, în cele ce urmează voi încerca să demonstrez că la Oradea, începând din evul mediu timpuriu, un șir de curente care prezintă caracteristici umaniste s-au unit într-un șuvoi continuu, care a pregătit avântul umanist din secolul al XV-lea. Un element important al acestei continuități l-a constituit deja amintita conștiință creatoare și atitudinea evaluativă a acesteia. Iar ceea ce justifică în mod evident fenomenul este faptul că localitatea a fost scena unde s-a manifestat de timpuriu cultul regelui sfânt maghiar, cu alte cuvinte prezența neîntreruptă a tradiției legate de Ladislau cel Sfânt a făcut din Oradea un centru al culturii scrise și al literaturii, a cărui influență iradia în toată țara, ba chiar și peste hotarele din vremea respectivă ale țării.⁷

5 Iván Boronkai, Ibolya Bellus, Kornél Szovák (eds.), *A Magyarországi Középkori Latinság Szótára. Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*, vols. I–V, (+ Supplementum I), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987–2013, passim (la articolele de dicționar cu puține date).

6 János Bollók, *A Szent Imre-legendá [Legenda lui Emeric cel Sfânt]*, in Imre Takács (ed.), „Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve”, vols. I–III, Pannonhalma, 1996, vol. I, p. 344.

7 Despre începuturile formării tradiției legate de Ladislau cel Sfânt, vezi: László Solymosi, *Szent László király somogyvári sírjának legendája [Legenda mormântului de la Somogyvár al regelui Ladislau cel Sfânt]*, in Lajos Gecsényi, Lajos Izsák (eds.), „Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára”, Budapest, 2011, p. 125–142.

Asupra culturii scrise a orașului, pe lângă influența vie, inspiratoare a cultului lui Ladislau cel Sfânt, au avut efect și alți factori, mai prozaici. Printre aceștia trebuie să menționăm în primul rând puterea economică a orașului și a mediului uman ce deriva de aici. Conform tezei lui József Huszti, pentru dezvoltarea unui talent creator este necesar un mediu format dintr-un număr mare de indivizi mediocri, dar cu o pregătire culturală serioasă.⁸ Bogăția orașului - și îndeosebi a episcopiei - și caracterul său de centru important asigurau preoților catedralei venituri care, la fel ca veniturile episcopului, depășeau media națională. Astfel canonicii aveau cu siguranță posibilități mai mari de a-și cultiva și de a-și satisface exigențele culturale.⁹ De asemenea, consider că în această fericită evoluție a împrejurărilor un rol important l-a avut încă de la început legătura vie, existentă neîntrerupt, între două episcopii - cea de la Oradea și cea de la Zagreb. Prin urmare, sarcina mea este de a evalua mărturiile culturii scrise și ale literaturii în sprijinul acestei teze.

Ca punct de plecare, e bine să vedem rezultatul la care s-a ajuns. Dacă Titus Livius putea fi considerat de către Ioan Vitez în mod metaforic „patriarhul istoriografiei”, atunci nu ni se pare exagerat să-l numim pe Ioan Vitez „patriarhul umanismului maghiar”.¹⁰ Deși în lucrările din ultimii ani ale cercetătorilor literaturii cultura

8 József Huszti, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931, p. 117.

9 În legătură cu aceasta, conform datelor de care dispunem, între 1345 și 1519 cunoaștem 139 de persoane originare din Oradea care au frecventat diferite universități. Dintre acestea, 59 au frecventat între 1383 și 1518 universitatea din Viena, iar alte 59 între 1417 și 1519 universitatea din Cracovia. Restul au urmat cursurile universităților din Bologna, Ferrara, Florența, Leipzig, Napoli, Padova, Perugia sau Praga, vezi: Sándor Tonk, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban [Studenți din Transilvania în universitățile din evul mediu]*, Bukarest, 1979, p. 197-347 (Lista numelor studenților). Pe baza acestor date, János Fleisz stabilește în lucrarea sa poziția Oradei în ierarhia orașelor, vezi: János Fleisz, *Nagyvárad várostörténete [Istoria orașului Oradea]*, Nagyvárad, 2011, p. 28.

10 Magnus ille humane historie patriarcha — Iohannes Vitéz de Zredna, *Opera quae supersunt*, (edidit Iván Boronkai), (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, series nova, tomus III), Budapest, 1980, p. 30. (I,1,15).

umanistă a lui Vitez a fost mult criticată, nu poate fi în nici un caz negat rolul său de vizionar și de mecena în formarea și dezvoltarea culturii umaniste maghiare.¹¹ În cariera lui Vitez, născut la Zredna, în comitatul Belovár-Kőrös din Croația, nu constituie un fapt surprinzător că, după ce a avut un post la capitlul din Zagreb, a devenit în 1442 prepozit la Oradea, ca apoi să fie timp de două decenii episcop de Oradea, înainte de a deveni arhiepiscop de Esztergom și apoi de a fi îndepărtat de pe scena politică în 1471. În perioada petrecută la Oradea, Vitez și-a alcătuit o bibliotecă de un asemenea prestigiu, încât a servit de model renumitei *Bibliotheca Corviniana* a regelui Matia. Într-o scrisoare a sa, Iancu de Hunedoara amintește că el l-a făcut din capelan episcop de Oradea și dacă vrea îl poate face iar capelanul său, cu alte cuvinte Vitez trebuie să fi făcut parte din anturajul atotputernicului nobil care stăpâna partea de est a țării în momentul în care, în principal datorită activității organizatorice a acestuia, Vladislav I a fost ales rege al Ungariei în 1440 și i-au fost redactate legile într-un tot unitar.¹² Vitez trebuie să fi avut o contribuție determinantă în alcătuirea documentului de bază al structurii sociale maghiare și probabil tot lui îi datorăm și recunoașterea faptului că în trecutul îndepărtat corpul episcopal maghiar, sub conducerea lui Lodomér, cândva tot episcop de Oradea, mai făcuse o încercare reușită pe termen scurt de a trezi la viață modelul guvernării pe baza ordinii sociale feudale. Au fost scoase la iveală documentele de atunci și au fost încorporate în mod organic în ideologia ordinii sociale maghiare din secolul al XV-lea.¹³ Pe lângă această legătură peste veacuri dintre Vitez și Lodomér, și cariera lor prezintă numeroase paralelisme. Amândoi și-au însușit în timpul studiilor lor univer-

11 Klára Pajorin, *Vitéz János műveltsége* [*Cultura lui Ioan Vitez*], in „Irodalomtörténeti Közlemények”, 108, 2004, p. 533–540.

12 Ibolya Bellus, *Vitéz János* [*Ioan Vitez*], in Péter Kőszeghy (ed.), „Magyar művelődéstörténeti lexikon”, vol. XII, Budapest, 2011, p. 467–471 (cu o bogată bibliografie).

13 József Gerics, *A korai rendiség Európában és Magyarországon* [*Ordinea socială timpurie în Europa și Ungaria*], Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, p. 283–296, 311.

sitare unealta principală a profesiei lor, limba, amândoi au ajuns la funcția lor de arhieriei în urma slujbei lor la cancelarie, amândoi și-au început la Oradea *cursus honorium* și apoi s-au ridicat în scaunul arhiepiscopal de la Esztergom. O altă trăsătură comună a lor este aceea că nu numai că și-au însușit cunoașterea limbii latine la un nivel înalt, ci și că au folosit-o cu măiestrie, am putea spune chiar cu virtuozitate. Examenul stilistic al corespondenței lui Vitez ne-a arătat ce slujitor eficace al puterii de stat a putut fi umanistul.¹⁴ Mai puțin cunoscut este faptul că Lodomer - e adevărat, deja în perioada cât a fost arhiepiscop la Esztergom - a lăsat în urma sa scrisori care constituie o culme a prozei artistice din epoca Arpadiană - e destul de ciudat că ele nu au fost examinate în cadrul studiului de istorie a stilisticii al lui János Horváth jr., care se bucură de altminteri de un renume binemeritat.¹⁵ Cunoștințele de retorică, alegerea conștientă a celor mai potrivite citate literare și, înainte de orice, punerea în slujba politicii a sistemului de instrumente ale criticii literare (de exemplu a ficțiunii), pe care le întâlnim într-o scrisoare a sa, constituie factori care îl așează pe merit pe Lodomer alături de celebrul său urmaș, Vitez.¹⁶ Și la baza acestor scrisori putem bănui existența unor elemente inspiratoare orădene.

Lodomer a plecat de la Oradea în 1279 pentru a ocupa scaunul arhiepiscopal de la Esztergom, iar unul din urmașii săi a fost Benedict, începând din 1291. La fel ca predecesorul său, care urmase cursuri de drept la Bologna, și el a făcut studii juridice, a

14 Iván Boronkai, *Vitéz János retorikai iskolázottsága* [Studiile de retorică ale lui Ioan Vitez], in „Irodalomtörténeti Közlemények”, 79, 1975, p. 129–144.

15 János Horváth jr., *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái* [Problemele de stil ale literaturii noastre în limba latină din epoca Arpadiană], Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954.

16 László Szende, *Lodomer*, in Péter Kőszeghy (ed.), „Magyar művelődéstörténeti lexikon”, vol. VII., Budapest, 2007, p. 77, Kornél Szovák, *Le tracce della teoria della favola antica nell’Ungheria del XIII secolo*, in Sante Graciotti, Amedeo Di Francesco (eds.), „L’eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento: Atti dell’XI convegno italo–ungherese, Venezia, Fondazione Giorgio Cini, 9–11 novembre 1998”, (Media et orientalis Europa, 2), Roma, 2001, p. 49–66.

obținut titlul de doctor la Padova, ba chiar a devenit profesorul facultății respective (*eiusdem facultatis profesor*). Tot acolo a cumpărat și mai multe codice cu subiect teologic, pe care le-a adus cu sine în Ungaria. Pe paginile rămase goale ale unuia din aceste manuscrise a notat ciornele unor scrisori proprii, precum și scrisorile arhiepiscopului Lodomér, însemnări economice de la începuturile funcției sale episcopale și, la sfârșit, două texte de mai mare însemnătate.¹⁷ Acestea din urmă - împreună cu așa-numitele *Cuvântări de la Pécs* - constituie exemplele cele mai timpurii de predici (*sermo*) tematice cunoscute în Ungaria.¹⁸ Cele două cuvântări au fost pregătite în vederea sărbătorii sfântului patron al catedralei, subiectul lor fiind sfințenia vieții regelui Ladislau, iar izvorul lor de inspirație l-a constituit *Legenda lui Ladislau*, după cum se menționează chiar în ele. Această referință este primul semn al continuității literare, al folosirii în semn de prețuire a operei și activității scriitorului predecesor. Însă Benedict a folosit și izvoare locale - probabil orale -, demonstrând astfel prezența inspiratoare a subiectului. Scriind astfel: „rege Ladislau, cum ai reușit să te împotrivești dușmanului [sufletesc] străbun, ne-o spun și ne-o înfățișează aceia care au auzit [și] văzut în mănăstirea de la Oradea șuvoiul lacrimilor tale sfinte cum sfreddeau pietrele cele tari”, el a înregistrat niște cunoștințe pe care nu le întâlnim în textele legendelor cunoscute astăzi.¹⁹ Cercetătorii *Cuvântărilor de la Pécs*, pe urmele celor constatate de Pál Timkovics, consideră că

17 Kornél Szovák, *Benedek [váradai püspök] [Benedict (episcopus de Oradea)]*, in Gyula Kristó, Pál Engel, Ferenc Makk (eds.), „Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, p. 97.

18 Edit Madas, *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig [Din istoria literaturii noastre de predici din perioada evului mediu. De la începuturi și până la începutul secolului al XIV-lea]*, (Csokonai Könyvtár [Bibliotheca Studiorum Litterarium], 25), Debrecen, 2002, p. 127–196.

19 rex Ladislai, qualiter huic antique hosti [spirituali] restitisti, narrent et nuncient, qui tuarum sanctorum lacrimarum profluvia in monasterio Waradiensis duros lapides cavancia audierunt [et] viderunt — József Lukacsics, *Szent László király ismeretlen legendája [Legenda necunoscută a regelui Ladislau cel Sfânt]*, Budapest, 1930, p. 29–35, 34.

ideile și materialul de citate ale acestei colecții de predici, care a luat naștere la sfârșitul secolului al XIII-lea, posibil la Buda, își au rădăcinile în mod organic în curentul spiritual al renașterii din secolul al XII-lea, în străduința celor de la Chartres de a pune de acord credința creștină cu știința antică.²⁰ Și cuvântările episcopului Benedict prezintă asemenea semne, chiar dacă mai puțin convingătoare. De exemplu, în a doua cuvântare citează proverbe în versuri din cunoscuta operă a lui Pseudo-Ovidius *De mirabilibus mundi*.²¹ În timpul episcopatului său, conducătorul școlii capitlului a fost canonicul lector Ivánka (1294-1304), care în pledoaria unei diplome redactate de el a plasat un lung citat copiat întocmai din *Ars poetica* poetului antic Horațiu. O asemenea întâlnire dintre diferitele elemente culturale atestă în orice caz existența unei vieți spirituale-culturale în anturajul imediat al episcopului.²²

Pe de altă parte, Benedict este un urmaș al cronicarului invaziei tătare, Rogerius: într-o scrisoare a sa, care s-a păstrat doar frag-

20 Pál Timkovics, *A „Pécsi Egyetemi Beszédek” szellemi háttere* [*Fundalul spiritual al „Cuvântărilor de la Universitatea din Pécs”*], in „Irodalomtörténeti Közlemények”, 83, 1979, p. 1–14.

21 Andor Tarnai mi-a atras atenția asupra acestor citate, vezi: *„A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon* [*Apare scrierea în limba maghiară. Gândire literară în Ungaria medievală*], (Irodalomtudomány és kritika), Budapest, 1984, p. 178–179. Ediția nouă a identificat în ambele cuvântări și alte citate antice (Aristotel), patristice (Sf. Augustin) și medievale, vezi: Edit Madas, *Sermones de Sancto Ladislao rege Hungariae. Középkori prédikációk Szent László királyról* [*Predici medievale despre regele Ladislau cel Sfânt*], (Ediție bilingvă), (ΑΓΑΘΑ, XV), Debrecen, 2004, p. 29–32. (descrierea manuscrisului și a izvorului), p. 84–95 (sub nr. 5-6 ediția textelor). Ediția a doua a acestei lucrări pune în lumină noi izvoare ce au fost identificate, vezi: Edit Madas, *Középkori prédikációk Szent László királyról* [*Predici medievale despre regele Ladislau cel Sfânt*]. *Sermones de Sancto Ladislao rege Hungariae*, (cu colaborarea lui István Hajdú). — Zoltán György Horváth (cu colaborarea lui Mária Prokopp și Béla Gondos), *Középkori falképek Szent László királyról. San Ladislao d’Ungheria nei dipinti murali*, (A Szent Korona Öröksége), Budapestini, 2008, p. 32–36, 102–107. (Tot aici o nouă atribuire pentru Pseudo-Ovidius: p. 104).

22 Árpád Varga, *A váradi káptalan hiteleshelyi működése* [*Activitatea ca loc de adevărire a capitlului de la Oradea*], in Elek Csetri, Zsigmond Jakó, Gábor Sipos, Sándor Tonk (eds.), „Művelődéstörténeti Tanulmányok”, Bukarest, 1980, p. 33.

mentar, îi înștiințează pe canonicii din Esztergom despre incursiunea tătarilor din 1285. Această dare de seamă fragmentară a fost completată cu rânduri imnice, scrise de mâna altcuiva: „Infamul neam al tătarilor, pe care nici teroarea nu-l lovește, nici compasiunea nu-l afectează, nici <...> nu-l dezbină (?), nici mila nu-l îmblânzește...”.²³ Codicele a făcut parte mai târziu din biblioteca de la Oradea a lui Vitez, apoi a ajuns la Buda împreună cu acesta, iar mai târziu, după 1476, a ajuns pe pământ austriac.²⁴

Impresiile provocate de invaziile tătare (la fel ca pustiirile turcilor de mai târziu, de după moartea lui Vitez), într-o viziune apocaliptică, și-au lăsat amprenta asupra culturii scrise din Oradea medievală. O pată de culoare aparte a adus-o în această privință magistrul Rogerius, originar din Italia de Sud. Prezența renumitului autor la Oradea poate fi documentată doar pentru perioade scurte - a fost sigur aici la sfârșitul lui 1232 și în perioada 1241-1242, - iar în Ungaria pentru perioade ceva mai lungi - în 1243 la Győr, între 1249 și 1266 la Split, - scrierea sa, cunoscută sub numele *Carmen miserabile*, se bazează în întregime pe evenimentele trăite de el la Oradea.²⁵ Autorul, născut la începutul secolului al

23 Nephandissima gens Tartarorum, que nec terrore concuciebatur, nec compassione afficiebatur, nec <...> scindebatur, nec pietate mo[[l]iebatur ... — Monumenta ecclesiae Strigoniensis, vols. I–III, (collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek), Strigonii, 1874–1924, vol. IV, (ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli), Strigonii–Budapestini, 1999, (în cele ce urmează: MES), vol. II, p. 419–420 (no. 434). Pentru datarea scrisorii, vezi: János Karácsonyi, *A hamis, hibáskeletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig [Lista diplomelor false, datate greșit și nedatate până în anul 1400]*, (Completată cu „Completările...” apărute în numărul din 1908 al Történelmi Tár), Ed. László Koszta. (Aetas Könyvek, 1), Szeged, 1988, p. 168–169 (no. 270).

24 Emil Jakubovich, Dezső Pais (eds.), *Ó-magyar olvasókönyv [Veche carte de citire maghiară]*, (Tudományos Gyűjtemény, 30), Pécs, 1929, p. 112.

25 Pentru ediția cea mai recentă, vezi: Anonymus and Master Roger. Anonymi Bele regis notarii Gesta Hungarorum. Anonymus, notary of king Bela: The Deeds of the Hungarians. Edited, translated and annotated by Martyn Rady and László Veszprémy. Magister Rogerii Epistola in Miserabile carmen super destructione regni Hungarie per Tartaros facta. Master Roger's Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tartars. Translated and

XIII-lea, a ajuns în Ungaria în 1232, fiind capelan al cardinalului Jacopo Pecorari, episcop de Praeneste, și probabil ca rezultat al acestei slujbe ale sale a obținut într-un moment neprecizat postul de arhidiacon al catedralei de la Oradea (1241-1242). După moartea protectorului său, s-a alăturat suitei cardinalului cistercian Iohannes Toletanus, de origine engleză, care studiasse medicina la Toledo, lăsând în urma sa lucrări de medicină, dar care avea și doctorat în teologie și în drept. Îi datorează probabil susținerii din partea acestuia obținerea venitului arhidiaconatului de la Sopron între 1243 și 1249, în cadrul catedralei de la Győr, precum și arhiepiscopatul de la Split, funcție în care și-a petrecut ultimul deceniu și jumătate din viață. Perioadei petrecute la Split îi datorăm majoritatea datelor legate de viața sa: ele au fost consemnate de arhidiaconul Toma din Split.²⁶ În 1245 ia parte împreună cu protectorul său la primul Sinod de la Lyon, unde papa a pus în discuție și problema jurământului de vasalitate al regelui ungar. Și oricât ar fi de atrăgător paralelismul cu Vitez, putem exclude cu certitudine faptul că Rogerius ar fi fost canonic la Zagreb.²⁷

annotated by János M. Bak and Martyn Rady. (Central European Medieval Texts, Vol. 5), Budapest–New York, 2010, p. i–liii, 131–226. — În legătură cu cariera sa, vezi: Tibor Almási, *Megjegyzések Rogerius magyarországi méltóságviseléséhez [Observații cu privire la demnitățile indeplinite de Rogerius în Ungaria]*, in „Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica”, 86, 1988, p. 9–14. Pentru noi studii despre persoana lui, vezi: Stanisław A. Sroka, *Roger of Oradea [Rogerius Varadiensis, Roger of Apulia]*, in Graeme Dunphy (ed.), „The Encyclopedia of the Medieval Chronicle”, vols. I–II, Leiden–Boston, 2010, vol. II, p. 1290. — Trebuie remarcat că titlaturile de Varadiensis sau de Apulia nu au fost folosite niciodată de Rogerius și nici de contemporanii sau urmașii săi despre el. Redactorul acestui articol de dicționar folosește o bibliografie învechită pentru o enciclopedie modernă și tratează ca fapte reale niște păreri ipotetice (de ex. funcția de canonic la Zagreb a lui Rogerius).

26 Historia Salonitana, III, 46. Vezi: Thomae archidiaconi Spalatensis: Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum. Archidiacon Thomas of Split: History of the Bishops of Salona and Split. Latin text by Olga Perić. Edited, translated and annotated by Damir Karbić, Mirjana Matijević Sokol and James Ross Sweeney, (Central European Medieval Texts, Vol. 4), Budapest–New York, 2006, p. 358–361.

27 Bula din 1249 a papei Inocențiu al IV-lea îl numește canonic de Zagreb pe cardinalul Iohannes Toletanus (Vetera monumenta Slavorum meridionalium histori-am illustrantia maximam partem nondum edita ex Tabulariis Vaticanis deprompta,

Până la urmă el a murit de boala celor care călătoresc mult, guta. În opera sa, impresia lăsată de evenimentele trăite la Oradea s-au împletit în mod natural cu tradiția apocaliptică, al cărui promotor renumit a fost abatele cistercian din Puglia, Gioacchino da Fiore (în jur de 1130-1202): *prope sunt dies perditionis et tempora prosperant ad non esse*. Dat fiind că ambii săi cardinali protectori au fost personalități proeminente ale ordinului cistercian, iar problema venitului obținut la Győr fusese rezolvată de abatele cistercian de la Szentgotthárd, Rogerius însuși trebuie să fi fost călugăr cistercian: s-a putut bucura de veniturile sale - aflate în contradicție cu jurământul său de sărăcie - în urma unei dispense papale, la fel ca numeroase alte cazuri din Occident.²⁸ Cuvintele sale despre roata norocului care se învârtește (*prosperitatis mee rota*), mitologema referitoare la Scila și Caribda - nu cu totul necunoscută de altfel în literatura maghiară, - aluziile la Boethius și Horațiu reprezintă toate dovezi ale faptului că în personalitatea sa se împleteau concepția scolastică a vremii sale cu tradiția umanistă ce stătea la originea acesteia. Opera sa a adus ceva nou în istoria literaturii în limba latină din Ungaria ca gen literar și concepție. Acest gen

collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner, vol. I, Romae, 1863, p. 78). Cercetarea bănuiește că ar fi vorba de o greșeală de scriere, idee care ar putea fi susținută de faptul că scrisoarea s-a păstrat doar într-o copie dintr-un registru din secolul al XVIII-lea (Archivio Segreto Vaticano, Registri Vaticani 21 fol. 227^r-228^r). Însă însemnarea lui Toma din Split referitoare la cardinal (Capellanus cuiusdam cardinalis Iohannis Toletani, quem frequenter pro suis et ecclesie negotiis procurandis in Hungariam mittere solitus erat) se potrivește cu cele afirmate în scrisoarea papală: ce altă treabă personală (suis ... negotiis) putea avea un cardinal în Ungaria, decât posesia unui venit? În orice caz, până nu apare măcar o variantă de lectură a scrisorii, nu se justifică modificarea arbitrară a textului ei.

28 S-au referit la aceasta P[éter] K[ulcsá]r, *Rogierius magister*, in László Péter (ed.), „Új magyar irodalmi lexikon”, (Ediția a doua, revizuită și adăugită), Budapest, 2000, (în cele ce urmează: UMIL), p. 1868, și András Vizkelety, *Rogierius*, in Péter Kőszeghy (ed.), „Magyar művelődéstörténeti lexikon”, vol. X, Budapest, 2010, p. 116-117 (a preluat afirmația importantă a lui Kulcsár, dar articolul de enciclopedie conține mai multe greșeli). Vezi și: Tibor Almási, *Egy ciszterci bitoros a pápai világhatalom szolgálatában. Pecorari Jakab bitoros magyarországi legációja [Un cardinal cistercian în slujba puterii mondiale a papei. Legația din Ungaria a cardinalului Jacopo Pecorari]*, in „Magyar Egyháztörténeti Vázlatok”, 5, 1993, p. 129-141.

literar - *gesta* care prezintă istoria epocii - nu fusese pînă atunci prezentă în tradiția națională, iar în ultimele sale capitole (36-40) lucrarea capătă aproape un caracter memorialistic. Concepția sa merită atenție ca izvor istoric: în cercetarea cauzelor care se ascund în spatele evenimentelor a folosit metoda scolastică a argumentării și analizei. Prin raționamentul său a ajuns la concluzia că principala cauză a celor întâmplute nu este pedeapsa lui Dumnezeu, ci un fapt de istorie socială sau mai degrabă politică: opoziția existentă între rege și nobilimea feudală. Din câte cunoaștem în prezent, manuscrisul operei lui Rogerius nu s-a păstrat, textul ei ne-a rămas în ediția princeps a cronicii lui János Thuróczy din 1488. Este însă revelatoare una din părerile privitoare la soarta manuscrisului. Vince Bunyitay, autorul istoriei episcopiei de Oradea, considera că manuscrisul se păstrase la Oradea pînă în vremea episcopului de Oradea János Filipecz și pînă la urmă acesta, care a înființat tipografia de la Brno, l-a luat cu el și l-a anexat la cronica lui Thuróczy în momentul tipăririi acesteia, contrar voinței cronicarului. Distanța temporală existentă între epoca în care a fost scrisă opera și momentul tipăririi ei explică în orice caz coruperile și interpolările existente în text, identificate mai târziu de cercetarea filologică.²⁹

Cultura scrisă nu a început la Oradea odată cu Rogerius, dar importanța autorului nu e de neglijat în consolidarea tradiției locale. Înainte și în timpul acestui cataclism istoric se dezvoltase la Oradea o tradiție literară legată de persoana regelui Ladislau și care, după cum aflăm din însemnarea lui Pál Ivanich³⁰ legată de una din scrisorile lui Vitez referitor la incendiul de la catedrală, a fost și mai târziu într-o continuă formare, influențată de diferite

29 Tibor Almási, *A Siralmas ének kézirati hagyományának néhány problémája* [*Carmen miserabile - câteva probleme ale tradiției manuscrisului*], in „Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica”, 84, 1987, p. 51-57.

30 În legătură cu persoana lui Ivanich, capelan al lui Vitez originar din Slavonia, care a adunat într-un volum scrierile lui Vitez, vezi: P[iroska] U[ray], *Ivanich Pál*, in *UMIL*, p. 959 (cu mai multe inexactități și erori), Bálint Lakatos, *Ivanich Pál*, in Péter Kőszeghy (ed.), „Magyar művelődéstörténeti lexikon”, vol. IV, Budapest, 2005, p. 385-386.

evenimente.³¹ După cum povestește Toma din Split, cel care a scris și biografia lui Rogerius, în 1192 regele Béla al III-lea, printr-un sol al său, i-a cerut papei să-l includă pe predecesorul său, Ladislau, în catalogul sfinților. După cum se știe, papa și-a trimis legatul, pe cardinalul Gregorius de Crescentio, care, în urma unor cercetări detaliate, a și efectuat ceremonia de canonizare în catedrală. Această întâmplare i-a dat regelui ocazia să pună să fie scrisă biografia regelui Ladislau. Legenda ni s-a păstrat în două variante, una mai scurtă și una mai lungă, legenda minor purtând în text data oarecum anacronică 1204, iar legenda maior în codice din secolele al XIV-lea și al XV-lea și într-un incunabul. Deja Emma Bartoniek a arătat că ambele variante ale legendei își au originea într-o legendă străveche, care s-a pierdut și a cărei naștere trebuie să fi fost legată cronologic de momentul sanctificării regelui, care a avut loc în 1192. Această legendă străveche a fost scurtată de autorul legendei minor după 1204, actualizându-i-se tendințele politice, și a fost de asemenea prelucrată de autorul legendei maior. Nici legenda străveche nu este lipsită de tendențiozitate politică, ce oglindește exigențele comanditarului: în zugrăvirea figurii eroului său principal recunoaștem în mod clar figura regelui Béla al III-lea, la cererea căruia a fost scrisă. Dat fiind că ceremonia festivă a avut loc la Oradea, unde se cunoștea cel mai bine tradiția legată de rege (*fama sanctitatis*), putem fi aproape siguri că legenda străveche, în pofida caracterului său de curte, a luat naștere la Oradea.³² Autorul ei nu a fost interesat de

31 Iohannes Vitéz de Zredna, *Opera*, op. cit., p. 50–51.

32 Legenda Sancti Ladislai regis, (praefata est, textum recensuit, annotationibus instruxit Emma Bartoniek) in *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, vols. I–II, (edendo operi praefuit Emericus Szentpétery), Budapestini, 1937–1938, (în cele ce urmează: SRH), vol. II, p. 507–527 și anexa bibliografică a ediției noi apărută la Nap Kiadó (redactarea Postfeței și a Bibliografiei, precum și atașarea scrierilor din Anexă la materialul ediției întâia, sub îngrijirea lui Kornél Szovák și László Veszprémy, Budapest, 1999): vol. II, p. 783–784. — O nouă ediție critică a textului, cu separarea recenziilor, vezi: István Hajdú, *Vita sancti Ladislai confessoris regis Hungariae*, in „Cahiers de l’Institut du Moyen-Âge Grec et Latin, Université de Copenhague”, 77, 2006, p. 36–66.

păstrarea adevărului istoric, deși poate fi dovedit faptul că a folosit drept sursă așa-zisa gestă veche, preluând chiar cuvânt cu cuvânt unele fragmente din ea. Țelul său principal a fost acela de a formula idealul vremurilor sale. În acest scop, s-a folosit de folclorul hagiografic european aflat la dispoziția sa, cercetătorii istoriei literare au găsit paralelisme pentru fiecare din miracolele legate de viața sfântului. La fel ca legenda lui Emeric cel Sfânt, și biografia lui Ladislau iese în evidență între creațiile literare ale epocii sale ca o culegere de toposuri hagiografice de prim ordin. Conținutul și structura legendei lui Emeric au constituit probabil modelul urmat de autor, pentru că a folosit ca sursă și această legendă, pe lângă cea a regelui Ștefan, scrisă de episcopul Hartvik. Scopul său a fost probabil nu numai împodobirea prin toposuri a idealului de sfânt, ci cu siguranță și încercarea de a realiza o sinteză a tradiției hagiografice autohtone. Idealul de sfânt prezenta un fel de oglindă pentru suveran, adică scopul său indirect era acela de a realiza o sinteză a elementelor din care se compunea idealul de suveran, prin zugrăvirea eroului său principal. Importanța sa din punct de vedere al istoriei ideilor rezidă tocmai în faptul că a fost ultimul dintre izvoarele noastre medievale care a sintetizat idealul de suveran al evului mediu timpuriu, accentuând în mod extrem aptitudinea fizionomică pentru tron a acestuia. Din cauza memoriei istorice foarte vii, mult timp textele nu au putut scoate în evidență caracterul de rege drept al lui Ladislau. În loc de aceasta, cronica veche pune accentul pe pietatea regelui, în schimb legenda, polemizând cu izvorul său, îi ridică în slăvi dărnicia, ceea ce ne face să vedem din nou conturarea imaginii unui rege-mecena.³³ Argumentele care sprijină formularea idealului au la bază și alte izvoare. Autorul a folosit printre altele lucrarea de etimologie biblică a Sfântului Ieronim din antichitatea târzie-creștinismul timpuriu,

33 József Gerics, *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai* [Legăturile dintre textele cronicilor noastre și cel al legendei lui Ladislau cel Sfânt], in János Horváth, György Székely (eds.), „Középkori Kútfőink Kritikus Kérdései”, (Memoria Saeculorum Hungariae, 1), Budapest, 1974, p. 113–136.

precum și o lucrare de fizionomie atribuită lui Aristotel. Prima dintre ele aruncă o lumină asupra metodei sale, deoarece prin trimiterile la etimologia științifică autorul se străduia să accentueze faptul că suveranul ideal - în realitate mecena al operei sale - corespunde criteriilor impuse de regatul lui David din Vechiul Testament. Atragerea sursei fizionomice în argumentare este cu atât mai interesantă cu cât pseudo-opera scrisă la origini în limba greacă s-a reîntors în cultura occidentală pe filieră arabă. Citatul îl compară pe suveran cu leul, comparație folosită adesea în vremea aceea în Europa, pentru dezvoltarea temei propuse. După părerea sa, deja aspectul exterior al regelui ideal reflectă calitățile sale interioare.³⁴ Putem oare considera că doar printr-o întâmplare marea epocă a fizionomiei va intra să facă parte din cultura occidentală odată cu umanismul matur?³⁵

Existența mecenatului ne-a fost confirmată și într-o altă mărturie scrisă, prin urmare e important să cercetăm și cele mai vechi izvoare scrise care pot fi puse în legătură cu Oradea. Practica scrisului și literatura erau mult mai apropiate între ele în evul mediu timpuriu, decât în epoca modernă, cea din urmă presupunea în mod expres existența celei dintâi, ceea ce însemna de asemenea o formă fixă din punct de vedere retoric. Chiar și înainte de înființarea instituției centrale a practicării oficiale a scrisului, cancelaria, exista o activitate de emiteră a diplomelor în numele regelui. Conform tradiției, înființarea cancelariei a avut loc în 1181, moment de la care emiteră de diplome în numele regelui a fost rezervată acestei instituții centrale, de la care erau excluse înscri-

34 Kornél Szovák, *Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban (A László-legenda és a Képes Krónika 139. fejezete forrásproblémái)* [*Figura lui Ladislau cel Sfânt în izvoarele narative timpurii (Problemele izvoarelor Legendei lui Ladislau și ale capitoului nr. 139 din Cronica Pictată)*], in „Századok”, 134, 2000, p. 117–145.

35 Walter Schmitt, *Physiognomik*, in Gloria Avella-Widhalm et al. (eds.), „Lexikon des Mittelalters”, vol. VI, München, 2003, p. 2117, Éva Víg, „*Természeted az arcodon.*” *Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban* [„*Caracterul pe fața ta.*” *Fizionomie și înfățișarea caracterului în literatura italiană*], (Ikonológia és Műértelmezés, 11/1), Szeged, 2006, p. 9–146 (indeosebi p. 19–24).

surile de drept privat. Această situație a dus la sfârșitul secolului al XII-lea la apariția unei instituții caracteristice Ungariei, care avea drept sarcină emiterea de documente de drept privat și care purta numele de loc de adeverire. Perioada dinainte de despărțirea celor două ramuri ale scrierii Bernát L. Kumorowitz o numește perioada scrierii de documente de drept privat ce foloseau sigiliul regal. Caracteristica acestei perioade era descentralizarea, centrele de scriere erau răspândite în toată țara, nu erau legate în exclusivitate de localități cu caracter central. Conform mărturiei documentelor păstrate, trebuie să considerăm asemenea centre de scriere provinciale cele care funcționau în cursul secolului al XII-lea la Tihany, Somogyvár, Pannonhalma, Csatár, Zobor, Bozók, precum și la Győr, Veszprém și cu siguranță și la Oradea, adică în general în localitățile unde existau mănăstiri benedictine și sedii episcopale. Unul din tipurile de diplome de drept privat a luat ființă astfel: partea interesată în a o obține redacta și scria textul, iar ulterior i se adăuga sigiliul, ca semn al consimțământului regal. În numeroase locuri se întocmeau, îndeosebi în legătură cu tranzacții de zălogire sau vânzare-cumpărare dintre evrei și creștini, așa-zise *notitia* cu sigiliu, dar dat fiind că scrierea acestora nu necesita un nivel înalt de cunoștințe de retorică sau juridice, aceste *chartula sigillata* reprezentau un grad inferior al scrierilor oficiale.³⁶ Printre diplomele redactate, cea din 1134 despre întemeierea episcopiei de Zagreb și despre procesul de mai târziu legat de posesiunile sale a fost cu siguranță întocmită la Oradea. Ultima etapă a procesului a cunoscut o nouă cotitură în vremea lui Valter, episcop de Oradea (1124-1138), al cărui nume e menționat și în legenda lui Ladislau cel Sfânt. Procesul, încheiat mai devreme cu sentința dată de arhiepiscopul Felicianus, a fost redeschis la Oradea în fața acestuia de către niște laici care au atacat dreptul de proprietate

36 Bernát L. Kumorowitz, A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI–XII. század), [Prima perioadă (secolele XI–XII) a scrierii documentelor „de drept privat” în Ungaria medievală] in „Századok”, 97, 1963, p. 1–31 (îndeosebi p. 11).

al episcopiei asupra unei păduri. Arhiepiscopul de Esztergom, în urma mărturiilor a doi arhieri și a jurământului a trei notabili (clerici), a confirmat dreptul de proprietate al episcopului de Zagreb asupra pădurii în chestiune. Diploma, care relatează acest fapt și care inițial purtase și un sigiliu, s-a păstrat în original în arhiva arhiepiscopiei de Zagreb și reprezintă cel mai vechi document emis de o instituție ecleziastică din Ungaria. El reprezintă un fel de legătură între practica scrisului și literatură. Emiterea acestui document a fost hotărâtă cu toată probabilitatea de arhiepiscopul respectivei arhiepiscopii maghiare; dacă sigiliul nu s-ar fi pierdut, poate că acesta ar fi fost al arhiepiscopului Felicianus. Totuși nu e ușor de stabilit cu ce ocazie a fost scris acest document narativ. Din textul său, „*comes...in concilio Waradiensis, tempore Walterii episcopi, ante Felicianum Strigoniensem archiepiscopum litigium renovavit*”, precum și din numeroasa prezență a arhierilor, se bănuiește în general că ar fi fost vorba de un sinod ecleziastic. E puțin probabil că am avea de a face cu noul tip de judecată regională la nivel mediu, ordonat de regele Coloman, dar cuvântul *concilium* ar putea însemna, conform sensului acestui cuvânt în vremea regelui Ladislau, o adunare legislativă națională (ca în cazul Sinodului de la Szabolcs), sau un consiliu regal lărgit, sau chiar o adunare națională.³⁷ În orice caz, cu ocazia acestui act de justiție arhiepiscopul de Esztergom l-a trimis ca pristav pe propriul cleric, jurământul a fost depus în fața altarului catedralei din Oradea, iar martorii au fost canonicii bisericii din Oradea. Numele *scriptor*-ului nu a fost consemnat în text, nu putem ști dacă acesta făcea parte din personalul arhiepiscopiei, dacă aparținea curții re-

37 András Kubinyi, *Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén [Cancelarie regală și capelă de curte în Ungaria la mijlocul secolului al XII-lea]*, în „Levéltári Közlemények”, 46, 1975, p. 87 (nota nr. 251): acel „conventus” menționat în diploma comitelui Márton, desfășurat sub conducerea lui Felicianus, seamănă în orice caz foarte mult cu cazul de la Oradea. Pentru sensul cuvântului „concilium” vezi: *A Magyarországi Középkori Latinság Szótára*, op. cit., vol. II, p. 259.

gale sau dacă era unul din canonicii de la Oradea. Ținând seama de numărul participanților la eveniment, ultima variantă pare cea mai probabilă. Diploma se prezintă sub o formă arhaică, adică nu apar în ea formule și nu e structurată după modelul diplomelor emise de cancelarie mai târziu, caracterul său narativ și conținutul juridic ne îndeamnă să datăm mărturiile scrise de la Oradea începând de la acest document.³⁸

Împrejurările în care a fost emisă diploma din 1134 amintesc în multe privințe de hotărârile regelui Coloman în legătură cu desfășurarea ordaliilor (judecăților lui Dumnezeu) (legea nr.22). În aceasta, suveranul ordona ca începând din acel moment să fie permisă ținerea ordaliilor doar la catedralele episcopale și la prepoziturile mai mari, precum și la Bratislava și Nyitra.³⁹ În urma acestei legi, prestigiul preoților catedralelor a crescut și, pe lângă sporirea încrederii în ei, canonicii catedralelor, odată cu formarea averii capitlurilor, s-au constituit într-un corp special și au început să folosească un sigiliu propriu, ca semn al statutului lor de persoană juridică. Această împrejurare, împreună cu hotărârea regelui de a retrage sigiliul regal din practica scrierii documentelor de drept privat, au avut ca rezultat începerea emiterii de diplome cu valoare legală celor care li se adresau cu probleme de drept privat de către capitlurile bisericilor cel devreme în 1181 (capitulul

38 Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196, (composuit Georgius Györffy), (Monumenta Medii Aevi), Budapest, 1994, (în cele ce urmează: Chartae), p. 45 (no. 14).

39 Iudicium ferri et aque in aliqua ecclesia fieri interdicimus, nisi in sede episcopali et maioribus prepositoriis, necnon Posanii et Nitrie — Levente Závodszy, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai* [Izvoarele legilor și hotărârilor sinoadelor din vremea regilor Ștefan cel Sfânt, Ladislau cel Sfânt și Coloman], Budapest, 1904, p. 186 (cf. György Györffy, *Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende. Mit einem Anhang: Gesetze und Synodalbeschlüsse Ungarns aus dem 11. Jahrhundert nach der Textausgabe von Levente Závodszy*. [Studia Historica, 186], Budapest, 1983, p. 308). Gábor Thoroczkay s-a ocupat cel mai recent cu această lege, vezi: Gábor Thoroczkay, *Megjegyzések a nyitrai és a pozsonyi egyház korai történetéhez* [Observații în legătură cu istoria timpurie a bisericii din Nyitra și Bratislava], in „Századok”, 142, 2008, p. 359–373.

de la Veszprém) și în 1184 (capitulul de la Fehérvár)⁴⁰. Registrul de la Oradea a păstrat pentru noi mărturia, pe de o parte arhaică, pe de altă parte de o modernitate ce depășea propria epocă, a apariției acestei noi practici, care este o continuare organică a începuturilor din 1134. Pe măsură ce scădea numărul probelor cu fierul înroșit în foc și creștea cel al documentelor de drept privat, registrul inițial se transforma într-un fel de registru notarial al capitlului.⁴¹ Deși manuscrisul original s-a pierdut, ni s-a păstrat o variantă a sa tipărită în 1550 la Cluj din diposiția episcopului de Oradea György Fráter, care, prin cele șapte exemplare originale rămase până la noi, reprezintă o importantă mărturie a practicii de publicare a izvoarelor. Registrul notarial cuprinde 389 de însemnări (în realitate ceva mai multe cazuri) dintre anii 1208 și 1235, dintre care o parte se referă la cazuri în care părțile implicate - nu arareori din ținuturi îndepărtate - au fost trimise de judecătorii lor la Oradea, ca acolo, la mormântul lui Ladislau cel Sfânt, cu asistența liturgică și mărturia clericilor catedralei din Oradea, să fie supuși probei fierului înroșit în foc pentru aflarea adevărului. Și legenda lui Ladislau cel Sfânt amintește deja un caz din vremea episcopului Valter în care judecata a fost atribuită intervenției sfântului din mormânt.⁴² Al IV-lea Conciliu de la Lateran din 1215 a interzis, e adevărat, asemenea proceduri, până în 1229 dispunem și de date din alte surse, conform cărora în cazul unor procese mai grele se urma legea emisă de Coloman - însă nu s-a păstrat de nicăieri o sursă asemănătoare cu cea de la Oradea.⁴³ Ca sursă, Registrul de la Oradea a păstrat pentru noi

40 1181: *Chartae*, p. 84 (no. 43), 1184: *Chartae*, p. 86 (no. 45). — Pentru monografia locurilor de adeverire, care a fost publicată pentru prima dată în 1914, vezi: Ferenc Eckhart, *Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Die glaubwürdige Orte Ungarns im Mittelalter*, traducere de Balázs Csókay și Gábor Dreska (Studia Notarialia Hungarica, tom. XI), Budapest, 2012.

41 Varga, *A váradi káptalan*, op. cit., p. 25.

42 Legenda Sancti Ladislai, p. 524–525 (c. 10).

43 László Solymosi, *Guden magánoklevele másodlagos pecsétjének eredete [Originea peceții secundare a diplomei private a lui Guden]*, în „Veszprémi Történelmi Tár”, 1, 1989, p. 101–105 (interdicția Conciliului de la Lateran: *ibid.*, p. 103, enumerarea probelor cu fierul înroșit în foc cunoscute din alte surse: *ibid.*, p. 105 [nota nr. 31]).

imaginea societății arhaice, aflată în pragul unor mari schimbări, acest lucru este adevărat îndeosebi în ceea ce privește organizarea și societatea comitatelor regale ale cetății. E mai presus de discuție faptul că cultul legat de persoana regelui Ladislau, respectiv de mormântul său de la Oradea, constituia o bază importantă pentru jurisprudență. Dintr-o însemnare din Registrul de la Oradea aflăm despre o persoană cu numele de Tecus care în testamentul său și-a eliberat una dintre slugi, dăruind-o bisericii. Tecus era fiul aceluia meșteșugar (*artifex*) pe nume Dénes care, în momentul sanctficării regelui Ladislau cel Sfânt, i-a deschis mormântul (*qui aperuit in elevatione sepulchrum sancti regis*) și ca urmare a primit de la rege dreptul la libertate perpetuă (*perpetua libertate donatus est*).⁴⁴ Practica de loc de adeverire a capitlului, care a devenit intensă la sfârșitul evului mediu, s-a dezvoltat din aceste începuturi ce nu pot fi considerate chiar atât de modeste. Probabil activitatea de elaborare de înscrisuri juridice și de emitere de diplome nu a fost întreruptă nici între anul ultimei însemnări din Registrul de la Oradea (1235) și anul primului document întocmit de locul de adeverire, independent de registrul notarial (1251), însă această parte a țării, de unde proveneau majoritatea clienților capitlului, a fost pustiită mai mult, în comparație cu alte regiuni.⁴⁵

Povestea întemeierii episcopiei de Zagreb s-a păstrat în scris prin sentința dată la Oradea. Putem presupune că atunci printre clericii catedralei de la Oradea mai era vie amintirea faptului că sediul episcopiei se mutase din cetatea Biharea în orașul Oradea în timpul domniei lui Ladislau cel Sfânt. Însă pe măsură ce sfân-

44 Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum. Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Az 1550-iki kiadás hű másával együtt. Karácsonyi János és Borovszky Samu közreműködésével kiadja a Váradi Káptalan, Budapest, 1903, p. 288 (no. 352 [341]). Vezi și introducerea scrisă de László Solymosi la ediția digitală: Váradi Jegyzőkönyv – Regestrum Varadiense – The Varad Register 1208–1235. (ed. László Solymosi, Kornél Szovák), Editarea textului i se datorează lui Kornél Szovák. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2009.

45 Varga, *A váradi káptalan*, op. cit., p. 25.

tul rege, care-și aflase odihna veșnică în catedrală, devenea și el o figură mitică, asemănătoare cu cea a lui Ștefan cel Sfânt, amintirea acestui fapt a pălit și treptat s-a format părerea că și episcopia de la Oradea a fost întemeiată de sfântul rege. Această convingere a creat un fel de legătură genetică, de sentiment de comunitate între preoții celor două catedrale. Acestui fapt i se datorează apoi vizita din 1374 a canonicului lector Imre la Zagreb, unde a copiat manuscrisul din 1334 al capitolului local, care apoi fusese întregit cu o cronică ce îi fusese antepusă în 1354, iar după întoarcerea sa acasă Imre a adăugat cronicii date locale. Inițial, cronica putuse să îndeplinească atât rolul de *historia domus*, cât și pe acela de manual al locului de adevărire, importanța sa, față de cronicile scrise la curte, se vădea tocmai în caracterul periferic, și prin aceasta arhaic, al însemnărilor sale. În introducerea ei refăcută, povestește în detaliu istoria întemeierii capitolului în vremea lui Ladislau cel Sfânt și înființarea episcopiei, pe urmă explică lipsa diplomelor cu privilegiile catedralei din Oradea prin pustiirea făcută de invazia tătarilor. După întemeiere, întâmplările sunt relatate în ordine cronologică până în 1354, însă dintre evenimentele de importanță națională ultimul menționat este încoronarea regelui Ludovic cel Mare.⁴⁶ În momentul redactării cronicii la Zagreb a fost folosită ca sursă o variantă de cronică în care, printre altele, genealogia fiilor lui Vazul mai figura încă în mod corect. Pe lângă faptul că aceste două cronici scurte au un rol însemnat în cercetarea așa-numitei gestă veche, ele dovedesc în mod convingător legătura continuă existentă între cele două capitluri.⁴⁷ Statutele asemănătoare ale celor două capitluri, redactate în aceeași perioadă și care stabilesc

46 Chronicon Zagradiense cum textu Chronici Varadiensis collatum (praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Emericus Szentpétery), in *SRH*, vol. I, p. 195–215.

47 Péter Váczy, *A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány [Tradiția legată de Vazul în izvoarele noastre medievale. Studiu de critică a izvoarelor]*, in „Levél-tári Közlemények”, 18–19, 1940–1941, p. 304, Imre Szentpétery, *A Zággrábi Krónika és a Váradai Krónika egymáshoz való viszonya [Relația dintre Cronica de la Zagreb și Cronica de la Oradea]*, in „Századok”, 68, 1934, p. 410–425.

modul de funcționare al capitlurilor, reprezintă cele mai vechi documente de acest tip din Ungaria medievală.⁴⁸

Ajungând la sfârșitul acestei treceri în revistă, vedem semne mărunte și conexiuni slabe, care, în totalitatea lor, sunt totuși capabile să susțină cele schițate în introducere. În evul mediu, în Oradea au existat încontinuu curenți de dezvoltare spirituală, strâns legate între ele, care au pregătit apariția umanismului. Practica scrisului, despre care putem bănuși că a existat și mai devreme, poate fi documentată continuu începând din anul 1134, iar în 1192 ea s-a separat în două ramuri, pe de o parte scrierea potrivită formulării și redactării unor documente oficiale, uneori chiar de mare întindere, iar pe de altă parte limba literară, bazată pe conștiința scriitorilor. Cele două tipuri de scriere au rămas însă și în continuare în strânsă legătură: Bereck Polánkai, copistul cărților lui Ioan Vitez, devenit mai târziu canonic custode, în 1446 contrasemna în calitate de corector documentele emise de cancelaria locului de adevărire.⁴⁹ Acesta este locul unde au luat naștere, pe lângă diplomele emise ca loc de adevărire, atât Registrul de la Oradea, cât și Statutele capitlului, iar la sfârșitul evului mediu s-au adăugat și hotărârile sinodului episcopal (1524).⁵⁰ Literatura este reprezentată de texte de genuri și concepții diferite, începând cu lucrările hagiografice și istorice, trecând prin corespondența și cuvântările rostite ca sol (*antiturcica*) de Ioan Vitez, și ajungând la poeziile lui Janus Pannonius și la cuvântările lui Ladislau de Macedonia, apărând în ele elemente antice și concepții de mare anvergură. Fundalul social care a permis această dezvoltare a culturii scrise l-a constituit prezența corpului canonicilor, al căror număr trecea de douăzeci, ne mai vorbind de numărul mult mai

48 Vincze Bunyitay (ed.), *A váradi káptalan legrégebbi statutumai* [Cele mai vechi statute ale capitlului de la Oradea], Nagyvárad, 1886, Statuta capituli Zagrabiensis sac. XIV, (ed. Joannes Bapt. Tkalčić), in *Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis*, vol. II, Zagrabiae, 1874, p. 1–149.

49 Varga, *A váradi káptalan*, op. cit., p. 30.

50 Sándor Jaczkó, *A váradi szinodális könyv* [Cartea sinodală de la Oradea], in „Magyar Könyvszemle”, 126, 2010, p. 193–211.

mare al preoților catedralei, iar baza sa materială era constituită, în afară de continuul mecenat regal, de veniturile obținute de canonici.⁵¹ Această dezvoltare intensă a culturii scrise în evul mediu la Oradea este într-o strânsă legătură de cauzalitate cu numărul populației din oraș și cu caracterul central al orașului.

51 Pentru veniturile canonicilor, vezi: Varga, *A váradi káptalan*, op. cit., p. 21–22.

Gábor Klaniczay, profesor universitar
(Universitatea Central Europeană, Budapesta)

*

László Koszta, profesor universitar
(Universitatea din Szeged)

*

Tamás Körmendi, șef de lucrări
(Universitatea Eötvös Lóránd, Budapesta)

*

Katalin Szende, conferențiar universitar
(Universitatea Central Europeană, Budapesta)

*

Kornél Szovák, conferențiar universitar
(Universitatea Catolică Pázmány Péter, Piliscsaba)

*

Boglárka Weisz, cercetător științific
(Academia Maghiară de Științe, Centrul de Cercetări
al Științelor Umaniste, Institutul de Istorie, Budapesta)

*

Attila Zsoldos, academician
(Academia Maghiară de Științe, Centrul de Cercetări
al Științelor Umaniste, Institutul de Istorie, Budapesta
- Arhiva și Centrul de Cercetări al orașului Székesfehérvár)

Lista denumirilor în limba română din textele studiilor cu corespondentele lor în limba maghiară

Regi ai Ungariei și rude ale lor

Andrei - András
Carol - Károly
Coloman Cărturarul - Könyves Kálmán
Emeric - Imre
Ladislau - László
Ludovic - Lajos
Petru - Péter
Sigismund - Zsigmond
Solomon - Salamon
Ștefan - István
Sf.Elisabeta - Szent Erzsébet
Sf.Margareta - Szent Margit

Alte personaje istorice

Menumorut - Ménmarót
Sf.Gerard - Szent Gellért

Denumiri geografice

Alba Iulia - Gyulafehérvár
Arieș - Aranyos
Barcău - Berettyó
Biharea - Bihar (cetate)
Bihor - Bihar (comitat)
Bratislava - Pozsony
Cluj-Mănăștur - Kolozs-Monostor
Crișul Alb - Fehér Körös

Crișul Repede - Sebes Körös
Croația - Horvátország
Munții Plopișului - Rézhegység
Mureș - Maros
Odorhei - Udvarhely
Oradea - Várad
Pasul Craiului - Királyhágó
Poarta Meseșului - Meszesi Kapu
Tileagd - Telegd
Transdanubia - Dunántúl
Transtisa - Tiszántúl
Țara Călatei - Kalotaszeg
Ungaria Superioară - Felvidék
Zadar - Zára
Zagreb - Zágráb
Zărand - Zaránd

**Lista denumirilor geografice care apar
în limba maghiară în textele studiilor și
corespondentele lor actuale în limba română
(*respectiv slovacă, sârbă sau slovenă*)**

Adorján - cetatea Adrian lângă Sălard (Bihor)
Álcsi - Alceu, parte din Girișu de Criș (Bihor)
Asszonyvására - Târgușor (Bihor)
Bács - Bač (Serbia)
Bántornya - Turnišče (Slovenia)
Bártfa - Bardejov (Slovacia)
Belovár-Kőrös - Bjelovar-Križevci (Croatia)
Bihar-Somlyóhegy - Biharea-Șumuleu (Bihor)
Bozók - Bzovík (Slovacia)
Csanád - Cenad (Arad)
Dobókavár - cetatea Dăbâca (Cluj)
Dubnicz - Dubnica nad Váhom (Slovacia)
Eperjes - Prešov (Slovacia)
Érolaszi - Olosig (Bihor)
Garamszentbenedek - Hronský Beňadik (Slovacia)
Gelence - Ghelința (Covasna)
Hájó (Hévjó) - pârâul Peța (Peța) (Oradea)
Jánosd - Ianoșda (Bihor)
Jófa - Fugyivásárhely - Oșorhei (Bihor)
Kassa - Košice (Slovacia)
Kerlés - Chiraleș (Bistrița-Năsăud)
Kő - Bánmonostor - Banoștor (Serbia)
Nyitra - Nitra (Slovacia)
Pankota - Pâncota (Arad)
Sebesvár - cetatea Bologa (Cluj)
Sólyomkő - cetate lângă localitatea Peștiș (Bihor)
Szalacs - Sălacea (Bihor)
Száldobágy - Săldăbagiu (Bihor)

Százd - Satdice (Slovakia)
Szenternye - Mačvanska Mitrovica (Serbia)
Szentjobb - Sâniob (Bihor)
Szerém - Srijem (Serbia și Croația)
Tengerfőhérvár - Biograd na Moru (Croația)
Valkó vára - cetate în Valcău de Jos (Sălaj)
Vizesgyán - Toboliu (Bihor)
Zemplén - Zemplin (Slovakia)
Zobor - acum face parte din orașul Nitra (Slovakia)
Zólyom - Zvolen (Slovakia)
Zsomboly - Șombol (Arad)

Părți ale orașului Oradea

Olaszi - Olosig
Ősi - Ioșia
Püspöki - Episcopia
Szólós - Seleuș
Velençe - Velența

Lista suveranilor Regatului Ungar în perioada evului mediu

Perioada precedentă regatului

Álmos		
Árpád	895-907	
interregnum	907-947	
Fajsz (Falicsi)	947-955	
Taksony	955-972	
Géza	972-997	(fiul lui Taksony)

Dinastia Arpadiană

Ștefan I cel Sfânt	997-1038	(fiul lui Géza)
Pietro Orseolo	1038-1041	(fiul surorii lui Ștefan I)
Sámuel Aba	1041-1044	(soțul fiicei lui Géza)
Domoslav	1042	
Pietro Orseolo (a doua oară)	1044-1046	
Andrei I	1046-1060	(strănepotul lui Taksony)
Béla I	1060-1063	(fratele lui Andrei I)
Solomon	1063-1074	(fiul lui Andrei I)
Géza I	1074-1077	(fiul lui Béla I)
Ladislau I cel Sfânt	1077-1095	(fiul lui Béla I)
Coloman Cărturarul	1095-1116	(fiul lui Géza I)
Ștefan II	1116-1131	(fiul lui Coloman)
Béla II cel Orb	1131-1141	(nepotul lui Géza I)
Géza II	1141-1162	(fiul lui Béla II)
Ștefan III	1161-1172	(fiul lui Géza II)
Ladislau II	1162-1163	(fiul lui Béla II)
Ștefan IV	1163	(fiul lui Béla II)
Béla III	1172-1196	(fiul lui Géza II)
Emeric	1196-1204	(fiul lui Béla III)

Ladislau III	1204-1205	(fiul lui Emeric)
Andrei II	1205-1235	(fiul lui Béla III)
Béla IV	1235-1270	(fiul lui Andrei II)
Ștefan V	1270-1272	(fiul lui Béla IV)
Ladislau IV Cumanul	1272-1290	(fiul lui Ștefan V)
Andrei III Venețianul	1290-1301	(nepotul lui Andrei II)
Venceslav III	1301-1305	
Otto III de Bavaria	1305-1308	

Dinastia de Anjou

Carol I Robert	1301/ 1308-1342	
Ludovic I cel Mare	1342-1382	(fiul lui Carol I)
Maria	1382-1395	(fica lui Ludovic I)

Dinastiile de Luxemburg, Habsburg, Jagello

Sigismund de Luxemburg	1387-1437	(soțul Mariei)
Albert de Habsburg	1437-1439	
Vladislav I (Vladislav III Jagello)	1440-1444	
Ladislau V de Habsburg	1440/ 1444-1457	

Tehnoredactare și tipărire
realizată la
~~e~~**uroprint**, Oradea
Tel.: 0259/472-631